

Микола ПАНОВ,

*академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
старший радник юстиції,
почесний працівник прокуратури України,
заслужений діяч науки і техніки України*

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВА

Ключові слова: кримінальна відповідальність; підстава та умови кримінальної відповідальності; суспільно небезпечне діяння; склад злочину.

Кримінальна відповідальність має наскрізний характер, «пронизує» майже всі інститути як Загальної, так і Особливої частини Кримінального кодексу України, або тісно пов'язана з ними і тому є *універсальною категорією кримінального права*. Невипадково розділ II Загальної частини Кримінального кодексу України (КК України), що має установче і відправне значення для кримінального законодавства України, носить назву «Закон про кримінальну відповідальність», в його розділі IX містяться норми, що регулюють питання звільнення від кримінальної відповідальності. У розділах «Покарання та його види» (X), «Призначення покарання» (XI), «Звільнення від покарання та його відбування» (XII), «Судимість» (XIII) та інших фактично містяться норми, що передбачають різні форми, види й етапи реалізації кримінальної відповідальності. Нарешті, норми Особливої частини КК України, закріплені у відповідних її статтях, встановлюють кримінальну відповідальність за конкретні види злочинів. Отже, ця категорія посідає, безперечно, особливе і притому домінуюче місце у логічному ряді категорій та понять кримінального права: «кримінальний закон» («закон про кримінальну відповідальність»), «злочин», «кримінально-правові правовідносини», «склад злочину», «кваліфікація злочинів», «звільнення від кримінальної відповідальності», «покарання», «призначення покарання» «звільнення від покарання та його відбування», «кримінальна відповідальність за конкретні види злочинів». Підпорядкованими категоріями цього ряду й тісно пов'язаними з ними слід визнати також і такі категорії

(поняття) кримінального права, як «криміналізація» і «пеналізація» суспільно небезпечних діянь, «законодавча техніка кримінального права» та інші, що своїм функціональним призначенням мають реалізацію положень та змісту кримінальної відповідальності. Причому всі вказані категорії тісно пов'язані між собою (що зумовлено в кінцевому рахунку предметом правового регулювання кримінального права), істотно впливають одна на одну, знаходяться у співвідношенні як координації, так і субординації, а отже, являють собою логічно узгоджену систему. Визначальне і тому фундаментальне значення у вказаному співвідношенні має категорія «кримінальна відповідальність». Водночас дана категорія виконує важливу *інтеграційну функцію* в кримінальному праві (і законодавстві). Вона з'єднує (об'єднує) Загальну та Особливу частини, перетворює їх інститути і норми на органічно взаємопов'язані та взаємно доповнюючі структурні елементи єдиної й цілісної системи кримінального права як самостійної галузі права. Отже, при встановленні обсягу та змісту кожної із цих категорій, в тому числі і кримінальної відповідальності, вони повинні аналізуватися з точки зору системного підходу і не можуть розглядатися відокремлено.

Чинне кримінальне законодавство визначення категорії «кримінальна відповідальність» не містить. Доктринальні ж визначення цієї категорії суттєво різняться. Одні науковці трактують кримінальну відповідальність як реалізацію санкції *кримінально-правової норми*, і таким чином фактично отождожують її з покаранням [1, 85–88; 2, 39], деякі з них розглядають її як певний обов'язок

винної особи підлягати дії кримінального закону та як осуд такої особи вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання чи без нього [3, 40; 4, 21; 5, 57–58; 6, 59; 7, 33]. Досить часто стверджують, що кримінальна відповідальність – це вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави [8, 479; 9, 30; 10, 190–193]. Значні розбіжності наявні і в визначенні моменту виникнення кримінальної відповідальності. Багато хто з авторів вважають, що кримінальна відповідальність виникає з моменту вчинення злочину [3, 89; 11, 7], інші – з моменту притягнення особи як обвинуваченого [4, 29–32; 12, 27–28]. Поширена точка зору (що знайшла відображення у рішенні Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року), згідно з якою кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання обвинувальним вироком суду законної сили [13]. Уявляється, що вказані спірні і не вирішені в теоретичному аспекті трактування кримінальної відповідальності слід узгоджувати шляхом використання й аналізу перш за все категорії «кримінально-правові відносини» як базової теорії в кримінальному праві. У цьому сенсі заслуговує на підтримку твердження багатьох науковців, що з'ясувати проблему кримінальної відповідальності в її правовому аспекті, виявити її сутність і зміст можливо лише в межах аналізу кримінально-правових відносин [3, 38–42; 12, 11–14].

Кримінальні правовідносини є різновидом правових відносин й у цілому повинні відповідати і формі, і змісту останніх. У цих відносинах виявляються найбільш суттєві риси функцій кримінального права – регулятивної (в тому числі виховної і превентивної) та охоронної, які пов'язані між собою, взаємно переплітаються і тому перебувають у єдності і взаємодії [14, 14–15]. Саме в даних правовідносинах виявляються сутність і зміст кримінального права та його інститутів, у тому числі кримінальної відповідальності. У свою чергу, зміст кримінально-правових відносин, їх структурні елементи суттєво впливають на визначення сутності та змісту кримінальної відповідальності. Обов'язковою умовою виникнення та існування кримінально-правових відносин є наявність кримінально-правової норми, яка становить зміст закону про

кримінальну відповідальність, що набув чинності і діє у часі й просторі. Кримінально-правові норми, особливістю яких є визнання злочинами певних діянь і встановлення за них покарання, адресовані передусім громадянам (фізичним особам), які повинні дотримуватися заборон і приписів, закріплених у законі та не вчинювати ці діяння, і водночас – відповідним уповноваженим органам державної влади та їх службовим особам, на яких покладений обов'язок застосовувати кримінальний закон. *Юридичним фактом* виникнення кримінальних правовідносин є факт вчинення суб'єктом суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2). *Суб'єктами* цих правових відносин, з одного боку, є особа (особи), якій адресовані заборони чи приписи кримінального закону та яка (які) вчинила злочин, а з другого – держава в особі уповноважених органів: дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду, органів виконання покарання. *Юридичний зміст* аналізованих правових відносин становлять взаємні *права і обов'язки* вказаних суб'єктів, які виникають з моменту вчинення злочину. Суб'єкт злочину *зобов'язаний* отримати з боку держави осуд за вчинений ним злочин в обвинувальному вироку, а також зазнати заходів державного примусу, що знаходять свій вираз в обмеженнях особистого (наприклад, позбавлення волі), майнового (штраф, конфіскація майна) або іншого примусового характеру (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та ін.), передбачених кримінальним законом. Водночас він має *право*, щоб до нього були застосовані лише ті засоби державного примусу, що передбачаються чинним кримінальним законодавством на підставі гуманних принципів, – справедливості, гуманізму, рівності перед законом – на яких ґрунтується це законодавство. У свою чергу держава в особі уповноважених органів (і відповідних їх службових осіб) *зобов'язана* правильно застосувати закон про кримінальну відповідальність: перш за все вирішити питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності (чи звільнення від неї), правильно кваліфікувати вчинене суб'єктом злочину суспільно небезпечне діяння, призначити покарання (чи звільнити від нього) з урахуванням тяжкості вчиненого злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, тощо. Разом із тим держава має *право* надати негативну оцінку (держав-

ний осуд) злочину і особі, яка його вчинила, а також застосувати до злочинця відповідні засоби державного примусу, що містять обмеження особистого чи майнового характеру. *Об'єктом* кримінально-правових відносин є особисті права і свободи особи (блага), обмеження яких передбачається в санкції статті Особливої частини КК України, згідно з якою винна особа притягується до кримінальної відповідальності [5, 54–57; 9, 35–39; 12, 11–25].

Виокремлюючи найбільш суттєві риси й основні елементи кримінально-правових відносин, які значною мірою впливають на *зміст і сутність кримінальної відповідальності*, доходимо висновку, що *кримінальна відповідальність реалізується саме в межах і у формі кримінально-правових правовідносин*. Виходячи з цього та екстраполюючи істотні змістовні ознаки останніх на кримінальну відповідальність як інститут кримінального права, підсумовуємо, що *кримінальна відповідальність – це юридичний обов'язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто зазнати з боку держави негативної оцінки в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також заходів державно-правового примусу у вигляді обмежень прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру*. Безумовно, державно-правовий примус входить до змісту кримінальної відповідальності, становить її «ядро» і сутність. Але він не вичерпує кримінальної відповідальності та не тотожний їй, оскільки така відповідальність можлива і без застосування покарання, наприклад, у випадку звільнення від нього на підставі ч. 4 ст. 74 КК України. Тому трактування кримінальної відповідальності лише як державного примусу – обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин (досить поширене у літературі), без необхідних підстав звужує це поняття, фактично зводить його лише до змісту санкції та покарання і не може бути покладеним в обґрунтування низки інститутів кримінального права, пов'язаних з інститутом кримінальної відповідальності, більше того, є похідними від нього (інститут давності притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо).

Підхід до визначення кримінальної відповідальності як до юридичного обов'язку особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, зазнати державної докори у вирокі суду і

заходів державно-правового примусу [12, 19; 5, 86] надає можливість, крім того, акцентувати увагу на двох суттєвих і надто важливих аспектах кримінальної відповідальності (як єдиного цілого), що знаходяться у діалектичній єдності: *«ретроспективному» («негативному»)*, тобто застосуванні до особи, яка вчинила злочин, засобів державного примусу (покарання, передбаченого законом), і *«перспективному»* (чи *«ультраактивному»* або ж *«позитивному»*) – юридичному обов'язку особи, яка вчинила (чи може вчинити) злочин, підлягати дії кримінального закону у випадку вчинення суспільно небезпечного діяння, визнаного злочиним. Визначення, що пропонується, надає можливість, як уявляється, глибше і повніше з'ясувати сутність та зміст категорії «кримінальна відповідальність» (з урахуванням її «ретроспективного» і «ультраактивного» аспектів), обґрунтувати, крім того, функції кримінального права, зокрема, крім охоронної і регулятивної також виховну і превентивну (в тому числі генеральної превенції), притаманні кримінальному праву. *Темпоральний* (часовий) *аспект* кримінальної відповідальності у запропонованій трактовці полягає в тому, що вона виникає з моменту вчинення особою злочину (ч. 1 ст. 11, ч. 1 ст. 2 КК України) і закінчується погашенням чи зняттям судимості (ст. 88 КК України). Стадіями кримінальної відповідальності слід визнати: 1) виникнення обов'язку підлягати дії кримінального закону – з моменту вчинення злочину – незалежно від того, виявлено цей злочин чи ні. Саме з цього моменту (і саме тому) діє й реалізується інститут давності притягнення особи до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України); 2) етапи кримінально-процесуальної реалізації кримінальної відповідальності: а) порушення кримінальної справи; б) притягнення особи до кримінальної відповідальності; в) винесення обвинувального вироку і набрання ним законної сили; 3) виконання покарання згідно з вироком суду на підставі норм Кримінально-виконавчого кодексу України. На вказаних стадіях злочинець зазнає негативного державного осуду за скоєне. При цьому до нього застосовується призначене вироком суду покарання як захід державного примусу (ст. 65 КК України) і він зазнає реальних обмежень особистих прав і свобод чи може бути звільнений від покарання та його відбування за наявності підстав і умов, передбачених статтями 74–87 КК України. Завершується кримінальна

відповідальність моментом погашення чи зняття судимості (ч. 1 ст. 88 КК України).

Як самостійний і фундаментальний інститут кримінального права кримінальна відповідальність ґрунтується на певних принципах, тобто базових та відправних правоположеннях, які визначають його сутність і основні риси. До них належать передусім так звані загально-правові принципи: гуманізму, справедливості, рівності, верховенства права, які вбирають в себе загальнолюдські цінності та ідеали й повинні реалізовуватися під кутом зору ідеї всебічного забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Ці принципи знаходять своє об'язкове й своєрідне відображення в усіх нормах та інститутах кримінального права, у тому числі і в інституті «кримінальна відповідальність». Разом із тим вказані принципи обумовлюють і спеціальні (специфічні) принципи кримінальної відповідальності, притаманні саме даному інституту: законність; особиста і винна відповідальність; невідворотність відповідальності, її диференціація та індивідуалізація; обмеження меж кримінальної відповідальності. Ці принципи, акумулюючи загальноправові, мають виступати підґрунтям як законотворчої діяльності при вирішенні питань щодо криміналізації (декриміналізації) відповідних діянь і їх пеналізації (депеналізації), так і у правозастосуванні.

Особливе значення у забезпеченні принципу законності при реалізації кримінальної відповідальності має вирішення *проблеми її підстави*, оскільки лише за наявності встановленої в законі підстави можливе застосування засобів державного примусу, що становить зміст кримінальної відповідальності, а також реалізації інших інститутів кримінального права (давності притягнення до кримінальної відповідальності тощо). Відомо, що у ст. 3 КК України 1960 року було застосовано термін «підстави» кримінальної відповідальності, внаслідок чого деякі науковці дійшли висновку щодо множинності цих підстав чи визнавали склад злочину єдиною підставою кримінальної відповідальності [4, 183–200; 12, 62–85]. Даний підхід обумовив певне «розмивання» категорії «кримінальна відповідальність», втрату чіткості щодо її змісту, обсягу та підстави, моменту виникнення кримінально-правових відносин тощо. На відміну від цього у назві ст. 2 КК України 2001 року використано термін «підстава кримінальної відповідальності», а в ч. 1 цієї статті встановлено, що підставою кримінальної відповідаль-

ності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Із наведеного визначення випливає, що кримінальна відповідальність пов'язана з однією (єдиною) підставою. Водночас необхідно звернути увагу на те, що поняття «підстава кримінальної відповідальності» за своїм змістом (ч. 1 ст. 2 КК України) має ускладнений – бінарний характер (від лат. binarius < bini – «по два» – складений із двох частин), тобто містить дві складові: 1) вчинення особою суспільно небезпечного діяння; 2) наявність у вчиненому діянні складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України. Причому ці складові являють собою не певні відокремлені та самостійні одиниці, а означають двоєдину характеристику одного і того ж (єдиного) явища – підстави кримінальної відповідальності. Але в межах даної підстави вказані складові можуть бути, на наш погляд, визначені як *умови кримінальної відповідальності*, від наявності й взаємодії яких залежить і наявність власне цієї підстави як єдиного цілого. У філософському розумінні «умова» – це те, від чого залежить дещо інше (обумовлене); суттєвий компонент комплексу об'єктів (явищ), наявність яких з необхідністю обумовлює існування даного явища [15, 707], а в нашому випадку – підстави кримінальної відповідальності. Ми пропонуємо назвати вчинення особою суспільно небезпечного діяння терміном «*фактична умова*», а відповідність цього діяння складу злочину, передбаченого КК України, – терміном «*юридична умова*» (в літературі ці умови інколи називають «*фактичною*» та «*юридичною*» сторонами підстави кримінальної відповідальності [14, 34] або ж «*фактичною*» та «*нормативно-правовою*» («*законною*») підставами кримінальної відповідальності [16, 50]. Обов'язкова наявність цих двох умов – фактичної і юридичної, у їх єдності та взаємодії (у комплексі) трансформує ці умови в єдине фундаментальне нормативно-правове утворення – підставу кримінальної відповідальності. Отже, встановлення вказаних умов у їх єдності є обов'язковим для констатації в кожному конкретному випадку наявності підстави кримінальної відповідальності. І навпаки – відсутність хоча б однієї з них буде свідчити і про відсутність даної підстави та неможливість застосування кримінальної відповідальності в цілому. Розглянемо ці умови.

Визнання суспільно небезпечного діяння як фактичної умови підстави кримінальної відповідальності означає, що законодавець пов'язує кримінальну відповідальність тільки з конкретним актом поведінки особи, яка знаходить свій вираз у суспільно небезпечному діянні в формі дії чи бездіяльності. Не випадково у ст. 11 КК України злочинном цілком підставно визнається «суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність)». Людина як соціальна істота вступає в сферу, «підвладну» кримінальному закону, лише шляхом вчинення конкретних, вказаних в кримінальному законі дій або бездіяльності. Поза своїми вчинками у формі діяння (дії чи бездіяльності) особа не може підлягати дії кримінального закону і покарання. Звідси випливає, що думки, погляди, переконання, морально-психологічні якості людини, якими б негативними вони не були, навіть злочинні наміри, якщо вони не об'єктивовані у конкретному акті поведінки особи, у її діянні – дії чи бездіяльності, не можуть розглядатися як суспільно небезпечне діяння й не можуть виступати умовою для встановлення підстави кримінальної відповідальності.

Поняття «суспільно небезпечне діяння» як фактична умова кримінальної відповідальності характеризується певною сукупністю ознак: *діяння має бути конкретним, усвідомленим, вольовим та суспільно небезпечним актом поведінки особи. Конкретність діяння* означає, що воно є відносно обмеженим актом поведінки особи як різновиду її взаємодії із зовнішнім середовищем, опосередковане її зовнішньою (у вигляді певних рухів тіла чи слів) та внутрішньою (психічною) активністю, що відбувається в певних обставинці, місці та часі і завжди знаходить свій вираз у формі конкретної дії чи бездіяльності, обмежених метою та об'єктом. *Діяння – це усвідомлений акт поведінки людини, яка як істота розумна (homo sapiens – лат.)* здатна пізнавати об'єктивний світ і відображати його у своїй свідомості. Усвідомленість означає, що особа розуміє як фактичні, так і соціальні якості та риси вчинюваного нею діяння чи має (зберігає) потенційну можливість свідомості контролювати свою поведінку. Тому усвідомленість притаманна як умисним, так і необережним діянням у формі як активної, так і пасивної поведінки. У випадках, коли акт поведінки людини не контролюється її свідомістю, наприклад, дії душевнохворих та неосудних осіб, така поведінка не може розглядатися як діяння у кримінально-правовому сенсі. *Діяння повинно бути актом вольової пове-*

дінки, тобто проявом волі особи, коли вона діє з відповідних мотивів, здійснює певну мету і при цьому здатна обирати той чи інший варіант поведінки, тобто керувати своїми діями. Діяння, в якому немає прояву волі, вчинене, наприклад, під безпосереднім впливом фізичного чи психічного примусу (ст. 40 КК України), не може визнаватися умовою кримінальної відповідальності. Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що воно заподіює істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створює реальну загрозу її заподіяння. Суспільна небезпечність органічно притаманна діянню – дії чи бездіяльності особи, що в кінцевому рахунку є підставою криміналізації цього діяння й визнання його злочинним і караним.

Це положення безпосередньо впливає із ч. 2 ст. 11 КК України. Дія чи бездіяльність, що через свою малозначність не заподіює істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або ж не створює загрози її заподіяння, позбавлена такої її соціальної властивості, як суспільна небезпечність і тому не може визнаватися фактичною умовою кримінальної відповідальності. Суспільна небезпечність діяння визначається усією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, йому притаманних: характером дії чи бездіяльності, способом і засобами, за допомогою яких учиняється посягання, місцем, часом та обстановкою вчинення діяння, формою вини, направленістю умислу особи, мотивами та метою її поведінки. Особливе значення для визнання діяння суспільно небезпечним мають характер і цінність суспільних відносин, на які воно посягає, а також характер та тяжкість (розмір) шкоди, спричиненої дією чи бездіяльністю цим відношенням, або загроза її спричинення. При цьому слід мати на увазі, що наслідки діяння, як шкода (збиток), що заподіюється суспільним відношенням, можуть бути *матеріальними (шкода, що має особистий (фізичний) або майновий характер) чи нематеріальними (шкода у політичній, організаційній, соціальній сферах)*. У випадках, коли законодавець конструює в статтях Особливої частини КК України злочини з «матеріальним складом» (іх більшість), шкода за загальним правилом конкретизується, її вид, розмір чи обсяг вказуються у самому законі. Суспільна небезпечність діяння у вказаних випадках пов'язується безпосередньо із заподіянням саме цієї шкоди і, отже, її відсутність (відповідного виду чи розміру) буде свідчи-

ти про відсутність суспільної небезпечності як ознаки діяння. Відзначимо, нарешті, що діяння як акт свідомої, вольової і суспільно небезпечної поведінки (фактична умова підстави кримінальної відповідальності) має бути вчинене особою фізично осудною, яка досягла віку кримінальної відповідальності, тобто суб'єктом злочину, що впливає безпосередньо зі змісту ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 та ч. 1 ст. 18 КК України.

Юридична умова підстави кримінальної відповідальності полягає в тому що вчинене суспільно небезпечне діяння містить склад злочину, передбаченого КК України. Склад злочину – це юридична конструкція [17, 56–78], що являє собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, вказаних в Кримінальному кодексі України, які у сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин. Під ознакою складу злочину слід розуміти рису (властивість, якість) злочину, яка задовольняє наступним вимогам: а) разом із іншими ознаками даного складу (та у їх єдності) визначає суспільну небезпечність, протиправність та винність діяння; б) відображає індивідуальні риси й особливості, притаманні кожному конкретному злочину (його «виду»), якими він відрізняється від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинними; в) безпосередньо вказана в законі чи однозначно впливає із його змісту при тлумаченні; г) притаманна всім злочинам даного виду (типу) і не є похідною (утвореною) від інших ознак [18, 111–115]. Склад злочину являє собою таку систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, котрі повинні бути вичерпними, необхідними та достатніми. Вичерпність ознак складу злочину слід розуміти як всебічне та повне, в усіх необхідних деталях (вичерпно) і водночас в узагальненому вигляді текстуальне визначення в законі суспільно небезпечного діяння як злочину. *Необхідність* означає обов'язковість цих ознак у їх сукупності для констатації наявності у вчиненому складу злочину; відсутність хоча б однієї із цих обов'язкових ознак завжди виключає можливість визнання наявності складу злочину. *Достатність* вказує на те, що встановлення всіх обов'язкових вказаних у законі ознак не потребує встановлення інших (додаткових) і не вказаних в законі ознак для висновку щодо наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності [18, 70–78].

Склад злочину являє собою чітку систему ознак, що характеризується логічно узгодженістю та упорядкованістю. Усі вони тісно пов'язані між собою і утворюють єдине ціле – склад злочину. Водночас ці ознаки можуть бути згруповані в одиниці більш високого (за ступенем узагальнення) рівня, що утворюють структуру складу злочину. Ці одиниці в теорії кримінального права отримали назву «елементи складу злочину». Підґрунтя такого рішення становить, як уявляється, модель суспільно небезпечної поведінки особи, структуру якої утворюють об'єкт та суб'єкт, а також об'єктивна і суб'єктивна сторони акту поведінки (вчинку) людини. Відповідно до цього в структурі складу злочину виокремлюють об'єкт (і предмет) злочину, *об'єктивну сторону* (до якої відносять: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, місце, час, обстановку, спосіб, засоби вчинення злочину), *суб'єктивну сторону* (певна форма вини – умисел чи необережність, мотив та мета злочину), *суб'єкт злочину* (особа фізична, осудна, яка досягла віку кримінальної відповідальності). Ці елементи виступають, по суті, категоріями кримінального права та мають важливе ґносеологічне і юридичне значення. Їх використання дає можливість науково обґрунтованого конструювання кримінально-правових норм, у диспозиціях яких безпосередньо формулюються ознаки відповідних складів злочинів. Елементи складу злочину надають можливість приводити ознаки складу в логічно узгоджену, струнку систему, що в свою чергу сприяє виявленню обсягу й змісту останніх і, таким чином, встановленню тих явищ соціально-правової реальності, які вони відображають. Крім того, аналіз елементів та ознак складу злочину, виявлення їх найбільш суттєвих ознак (на рівні загального), притаманих кожному конкретному складу, надало можливість розробити *загальне поняття складу злочину*. Дане поняття є науковою абстракцією, яка відображає те загальне, що має місце у кожному конкретному складі злочину. Отже, *загальне поняття складу злочину* являє собою «поняття про всі конкретні склади злочинів» [12, 95].

Подібно до будь-якої наукової абстракції загальне поняття «склад злочину» має велике науково-пізнавальне значення, виступає необхідним засобом пізнання і розробки конкретних складів злочинів, теоретичною основою для розкриття їх

змісту, що конче необхідно для правильного застосування кримінального закону [12, 95–104]. Проте очевидно, що *загальне поняття складу злочину не може виступати як юридична (нормативно-правова) умова підстави кримінальної відповідальності. Такою умовою може бути визнаний лише конкретний склад злочину, який містить найбільш суттєві ознаки злочинів одного і того ж виду (типу), наприклад, крадіжок, грабежів, зґвалтувань, убивств тощо і знаходить своє визначення й текстуальне закріплення у диспозиції відповідної кримінально-правової норми, вказаної у диспозиції певної статті (чи її частині) Особливої частини КК України* [18, 79–81]. Однак цим визначення ознак складу злочину (і його елементів), як і самої кримінально-правової норми, не вичерпується. Склад злочину – поняття більш широке за обсягом і глибше за змістом, ніж диспозиція статті Особливої частини КК України. У ній вказуються лише ознаки, специфічні для тих чи інших складів злочинів (особливе). Ознаки ж, типові (загальні) для всіх конкретних складів злочинів, законодавець виносить за рамки статей Особливої частини КК України [19, 44]. Вони знаходять відображення і закріплення в окремих статтях Загальної частини КК України: у ст. 1 (об'єкт злочину); у ст. 11 (суспільно небезпечне, протиправне діяння); статтях 18–22 (ознаки суб'єкта злочину); статтях 23–25 (поняття, ознаки та форми вини: умисел і необережність). Крім того, в Загальній частині визначаються і деякі специфічні форми прояву злочинів, що утворюють спеціальні види складів злочинів: незакінчений злочин (статті 13–16) і співучасть у злочині (статті 26–31). Отже, склад злочину, як і кримінально-правова норма, в якій цей склад відображається, – це складне комплексне нормативно-правове утворення, що знаходить своє законодавче закріплення в певній статті (чи частині статті) Особливої частини КК України, а також у відповідних статтях Загальної частини кодексу. Таким чином, для встановлення у вчиненому суспільно небезпечному діянні конкретного складу злочину як юридичної умови підстави кримінальної відповідальності, його елементів і ознак, слід з'ясувати зміст диспозиції статті Особ-

ливої частини КК України, в якій встановлено кримінальну відповідальність за відповідний злочин, а також певних статей Загальної частини КК України, у яких визначаються ті або інші загальні ознаки чи елементи, притаманні кожному конкретному складу злочину.

Але в діючому КК України нормативно-правове визначення складу злочину, як і легальне його поняття, відсутні, що є, на наш погляд, прогалиною у нормативно-правовому регулюванні підстави кримінальної відповідальності й не може не впливати негативно на практику застосування кримінального законодавства в частині встановлення підстави кримінальної відповідальності, кваліфікації злочинів, їх розмежування тощо. Цей недолік КК України можна усунути, на нашу думку, в порядку *de lege ferenda*, шляхом доповнення ст. 2 КК України текстом у можливій редакції:

«Склад злочину є системою обов'язкових об'єктивних і суб'єктивних ознак, вказаних у Кримінальному кодексі України, які у сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин» (ч. 2 ст. 2).

«Склад злочину, його ознаки визначаються у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини Кримінального кодексу України, що передбачає кримінальну відповідальність за певне суспільно небезпечне діяння у статтях 1; 11; 13–16; 18–22; 23–25; 26–31 Загальної частини Кримінального кодексу України (ч. 3 ст. 2).

Запропоновані новели усунули б існуючі прогалини у правовому регулюванні підстави кримінальної відповідальності, конституювали б нормативно-правове поняття «склад злочину в системі категорій кримінального права», трансформували б його з «доктринального» в «легальне» (нормативно-правове) поняття кримінального права як юридичну умову підстави кримінальної відповідальності. Крім того, вказані новели нормативно врегулювали б реально існуючі інтегративні зв'язки між нормами Загальної і Особливої частин Кримінального кодексу України, що надало б системі норм кримінального права логічної стрункості й нормативно-правової визначеності.

Список використаних джерел:

1. Лейст О.Э. Санкции в советском праве / Лейст О.Э. – М., 1962. – 239 с.
2. Загородников Н.И. О пределах уголовной ответственности / Н.И. Загородников // Советское государство и право. – 1967. – № 7. – С. 39.

3. Пионтковский А.А. О понятии уголовной ответственности / А.А. Пионтковский // Советское государство и право. – 1967. – № 12. – С. 40.
4. Карпушин М.П. Уголовная ответственность и состав преступления / М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М., 1974. – 232 с.
5. Матишевський П.С. Кримінальне право України: загальна частина: підруч. / Матишевський П.С. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.
6. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части Уголовного права Украины / Пинаев А.А. – Х.: Харьков юридический, 2002. – 570 с.
7. Лесниевска-Костарева Т.А. Дифференция уголовной ответственности / Т.А. Лесниевска-Костарева // Теория и законодательная практика. – М.: Норма, 1998. – 296 с.
8. Курс Российского уголовного права: общая часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 2001. – С. 479.
9. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Баулін Ю.В. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
10. Курс уголовного права: общая часть / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М.: Зеркало, 1999. – Т. 1. Учение о преступлении. – 624 с.
11. Кривоченко Л.Н. Освобождение от уголовной ответственности с приложением мер общественного или административного воздействия. учеб. пособ. / Кривоченко Л.Н. – Х., 1981. – 52 с.
12. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность в советском уголовном праве / Брайнин Я.М. – М., 1963. – 276 с.
13. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – Ст. 2193.
14. Кримінальне право України: загальна частина: підруч. / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – [4-е вид., перероб. і допов.]. – Х.: Право, 2010. – 456 с.
15. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
16. Тихий В. Підстави кримінальної відповідальності за новим Кримінальним кодексом України / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 3.
17. Кругликов Л.Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве / Кругликов Л.Л., Спиридонов О.Е. – СПб: Изд-во Р.А. Арсланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 336 с.
18. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений / Кудрявцев В.Н. – М.: Юридическая литература, 1972. – 352 с.
19. Кузнецова Н.Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы / Н.Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. – 1967. – № 54. – (Серия «Право»).

Микола ПАНОВ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВА

Резюме

Розглядаються поняття кримінальної відповідальності та підстав кримінальної відповідальності. У межах останнього виділяються фактичні (скоєння суб'єктом суспільно небезпечного діяння) та юридичні (наявність у скоєному діянні складу злочину) умови, що становлять в поєднанні єдине і складне нормативно-правове утворення – підставу кримінальної відповідальності. Аналізуються поняття «суспільно небезпечне діяння», «склад злочину»; сформульовано пропозиції з удосконалення ст. 2 Кримінального кодексу України щодо підстави кримінальної відповідальності.

Николай ПАНОВ

УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И ЕЕ ОСНОВАНИЕ

Резюме

Рассматриваются понятия уголовной ответственности и оснований уголовной ответственности. В пределах последнего выделяются фактические (совершение субъектом общественно опасного деяния) и юридические (наличие в совершенном деянии состава преступления) условия, составляющие в сочетании единое и сложное нормативно-правовое образование – основание уголовной ответственности. Анализируются понятия «общественно опасное деяние», «состав преступления»; сформулированы предложения по совершенствованию ст. 2 Уголовного кодекса Украины относительно основания уголовной ответственности.

Mykola PANOV

CRIMINAL RESPONSIBILITY AND ITS GROUNDS

Summary

The definition of criminal liability and its grounds are studied in the article. Within criminal liability grounds factual conditions (committing dangerous act by a subject) and legal conditions (presence of elements of crime) are distinguished, and their combination creates unanimous and complex normative legal form of criminal liability. Such definitions as «dangerous act» and «elements of crime» are analyzed; proposals to improve Article 2 of the Criminal Code of Ukraine concerning criminal liability grounds are formulated.